

تبیین سیاست‌های مذهبی و هنری در جغرافیای متصرفات ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸)

ق/۱۱۷۲-۱۲۵۳ م)

چکیده

ظهور دولت ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸ ق/۱۱۷۲-۱۲۵۳ م) زمانی واقع شد که از یک طرف خلفای عباسی در واپسین سال‌های حیات خود به سر برده و از اداره سرزمین‌های اسلامی ناتوان بودند. از طرف دیگر حملات مهاجمان مغول از شرق و صلیبیان از غرب جهان اسلام نیز به این ناتوانی دامن می‌زد؛ لذا تلاش صلاح‌الدین در جهت برقراری ثبات نسبی در مصر و شام با احیا و تثبیت مذهب تسنن به‌ویژه بازپس‌گیری بیت‌المقدس، دورنمای جدیدی را در قلمرو جهان اسلام ترسیم کرد. به علت ناهماهنگی هنر و سیاست در این دوره هیچ سبک واحدی برای هنری چون نگارگری خلق نشد. از جمله نسخه‌های مصور باقی‌مانده از دوره ایوبیان نسخه‌ای از *کلیله و دمنه*، *مقامات حریری* و کتاب *مختارالحکم و محاسن الکلم* است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. بررسی‌های به‌عمل‌آمده نشان می‌دهد که دولت ایوبیان انتقام از فاطمیان اسماعیلی را بر همه شیعیان تعمیم داده و مذاهب چهارگانه اهل سنت را در مصر به‌صورت کاملاً افراطی تبلیغ می‌کردند. همین امر از یک‌طرف منجر به مهاجرت شیعیان به جنوب مصر، شام، یمن، ایران و هند و تقیه کردن یا هضم شدن در گروه‌های دیگر مانند صوفیان می‌شد و از طرف دیگر مذاهب چهارگانه اهل سنت هم تقویت می‌شد.

اهداف پژوهش

۱. بازشناسی سیاست‌های مذهبی و هنری ایوبیان؛
۲. واکاوی تحولات مذهبی و هنری در دوره حاکمیت ایوبیان.

سؤالات پژوهش

۱. در زمان حاکمیت دولت ایوبی گستره جغرافیای مذهبی و هنری دستخوش چه تغییراتی بوده است؟
۲. سیاست‌های مذهبی و هنری سلاطین ایوبی چه عللی داشت؟

کلیدواژه‌ها: ایوبیان، تشیع، فاطمیان، مذاهب چهارگانه اهل سنت، سیاست‌های مذهبی و هنری.

مقدمه

استقرار و استمرار خلافت فاطمیان (۳۶۳ ق/ ۹۷۳ م- ۵۷۶ ق/ ۱۱۸۶ م) یکی از مهم‌ترین دوره‌های تمدن اسلامی را رقم زد. دولت فاطمیان نخستین خلافت مستقلی بود که در عرض خلافت عباسی شکل گرفت و از اطاعت خلافت عباسی سرباز زد. دوره دولت فاطمیان مقارن با ظهور و حضور ائمه اسماعیلی در رأس یک قدرت سیاسی بود. این دولت توانست در مسیر حرکت خود، مخالفان اعتقادی خویش یعنی قرامطه را مضمحل سازد و خود به‌تنهایی پرچم‌دار دیدگاه رسمی اسماعیلیان باشد. دولت مزبور در طول دوپست سال با عباسیان، آل‌بویه و سلجوقیان در تعارض و جنگ بود و در پایان نیز با صلیبیان مسیحی روبه‌رو شد. درباره دولت خلفای فاطمی اختلاف‌نظرهای بسیاری وجود دارد و دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده است. مخالفان فاطمیان در رابطه با نسب عبیدالله مهدی تردیدهایی را مطرح کرده و انتساب وی را به اهل‌بیت نادرست دانسته‌اند. تاریخ‌نگاران در زشت جلوه‌دادن چهره فاطمیان، به جهت شیعی بودن آنان، هم‌صدا بوده‌اند. این مطلب در نوشته‌های تاریخ‌نگاران پیش از سقوط دولت فاطمی به‌روشنی نمایان است؛ زیرا در آن زمان، عباسیان آنان را به این کار تشویق و ترغیب می‌کردند، همچنان که در نوشته‌های تاریخ‌نگاران عصر ایوبی و بعد از آن نیز آشکار است. فاطمیان با وجود ترویج مذهب شیعه به دیگر مذاهب نیز به دیده احترام می‌نگریستند. جامع‌الأزهر فقط مرکز دعوت فاطمیان نبود؛ بلکه علمای شافعی و حنفی و غیره هم در آن اجتماع می‌کردند. فاطمیان در علم و حکمت تعصب به خرج نمی‌دادند و در مقابل علمای شیعه و سنی با گشاده‌رویی رفتار می‌کردند. توده‌های اهل سنت در مصر به‌هیچ‌وجه از طرف فاطمیان زیر فشار قرار نگرفتند تا مجبور به ترک مذهبشان شوند، متفاوت از آنچه دشمنان شیعه پیش‌از این انجام می‌دادند؛ بلکه این خود توده‌های مردم بودند که از روی رغبت به مذهب تشیع می‌گرویدند تا جایی که پیروان مذهب اهل سنت در اقلیت قرار گرفتند. با فروپاشی فاطمیان و ظهور ایوبیان در سال (۵۶۷-۶۴۸ ق/ ۱۱۷۲-۱۲۵۳ م) فشار بر میراث شیعی به اوج خود رسید. بررسی سیاست‌های مذهبی و هنری در دوره ایوبیان می‌تواند نکات مهمی را در خصوص درهم‌تنیدگی ابعاد سیاسی، مذهبی و هنری جامعه آشکار کند.

بررسی پیشینه این پژوهش نشان می‌دهد تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. از مهم‌ترین آثار مرتبط با این پژوهش می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد: کتاب *اهل الذمه فی مصر فی العصر الفاطمی الثانی و العصر الایوبی* (۱۰۴۷ ه - ۱۲۵۰ م) *سلام شافعی* که دارای پنج باب درباره اهل ذمه و وظایف ایشان، علاقه برخی از سلاطین ایوبی در به‌کارگیری اهل ذمه، حیات اجتماعی و دینی ایشان و زبان و لهجه‌های قبطی و عربی و معرفی رؤسای کلیساها و کنیسه‌هاست. سید ابوالحسن نواب (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با تأکید بر پیامدهای فکری و اجتماعی به چالش‌های سیاسی و مذهبی ایوبیان و تشیع پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که ایوبیان بر توده‌های شیعی سخت گرفتند و برای نابودی کامل مذهب شیعه در این منطقه دست به اقدامات جامعی زدند. همچنین سلسله ایوبیان را در مصر بنا کردند که در اثر آن، اسماعیلیان حافظی مورد آزار و اذیت قرار گرفتند و بسیاری به قتل

رسیدند. در این دوران، شیعیان دوران سختی را تجربه کردند و با تحولات سیاسی و فکری مختلفی روبه‌رو شدند. کریم‌زاده سورشجانی (۱۳۹۶) در مقاله خود به بازشناسی جریان‌های فکری اثرگذار در منطقه شامات در دوره ایوبیان تا پایان ممالیک پرداختند. مقاله حاضر کوشیده با رویکردی توصیفی-تحلیلی پس از بررسی اوضاع فرهنگی و اجتماعی این منطقه در دوره ایوبیان و ممالیک، بدین پرسش پاسخ دهد که جریان‌های فکری اثرگذاری که دامنه نفوذ خود را به‌عنوان میراثی تاریخی در این منطقه به یادگار گذاشته‌اند، کدام‌اند؟

نتیجه‌گیری

ایوبیان و در رأس آنان صلاح‌الدین، به دلایل سیاسی و مذهبی برای ریشه‌کن کردن تشیع در مصر تلاش‌های بسیاری کردند، خاصه اینکه چون حکومت فاطمی شیعه بود و صلاح‌الدین حکومت را از آنان گرفته بود، شیعیان را رقیب خود فرض می‌کرد و احتمال بسیار می‌داد که بر ضدش قیام کنند؛ از این‌رو به مبارزه با شیعیان برخاست. صلاح‌الدین که یک شافعی تمام‌عیار بود، تحمل اقلیت‌هایی مثل شیعه را نداشت و مبارزه با این اقلیت را به‌نوعی جزو وظایف دینی خود می‌دانست. او از کسانی بود که به‌موازات اصلاحات ساختاری، برای زدودن تفکر و آثار شیعی تلاش بسیار کرد و تاحدودی نیز به نتایج دلخواهش رسید. صلاح‌الدین علمای شیعه را به انزوا کشاند و مدارسشان را تخریب یا تبدیل به مدارس علمی سنی کرد. صلاح‌الدین و ایوبیان انتقام از فاطمیان را به همه شیعیان تعمیم دادند و در این مسیر راه افراط را طی کردند. همین امر سبب شد شیعیان مخفی‌کاری و تقیه را در پیش بگیرند، در دیگر گروه‌های مذهبی، نظیر صوفیان، هضم شوند یا به مناطقی چون جنوب مصر، شام، یمن، ایران و هند هجرت کنند. مصریان آن دوره و نسل‌های بعدشان، رفته‌رفته به یکی از مذاهب اربعه اهل سنت گرایش یافتند؛ هرچند محبت اهل بیت (ع) در میانشان باقی ماند. مذاهب اربعه اهل سنت در سرزمین مصر سیطره کامل یافتند و به‌گونه‌ای حمایت و تبلیغ می‌شدند که گویا در اسلام مذهب دیگری بود ندارد. شایان‌ذکر است که حاکمان ایوبی نهایت تشویق و حمایت خود را در زمینه معماری به کار بستند. بیشترین دل‌مشغولی آنان به ساخت مدارس دینی و مساجد بود. هدف از ساختن مدارس و مساجد چیزی جز اشاعه و گسترش مذهب سنی نبوده است. شاید به همین سبب نیز رهبران ایوبی از هنر نگارگری حمایت کمتری کرده‌اند؛ زیرا تصویرگری با آموزه‌های مذهبی در تعارض بوده است و به همین سبب از نسخه‌های مصور دوره ایوبیان تعداد بسیار اندکی باقی مانده است.

منابع

- ابن مماتی، الاسعد شرف الدین. (۱۲۰۹). قوانین الدواوین، تحقیق عزیز سوریال عطیه، القاهره: مطبعه المصر.
ابوزید شلبی، ابوزید. (۱۹۴۳). معید النعم مبیید النقم، قاهره: دارالکتب العربی.
ابن اثیر، محمد بن عبدالکریم شیبانی. (۱۹۵۶). الکامل فی التاریخ، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
ابن شداد، بهاء‌الدین. (۱۹۵۳). النوادر السلطانیه، تحقیق جمال الدین، قاهره: مکتبه الخانجی.
القلقشندی، شهاب‌الدین ابوالعباس احمد بن علی. (۱۹۸۳). صبح‌الاعشی فی صناعه الانشاء، قاهره: دارالکتب المصر.
ابوشامه، عبدالرحمن. (۱۴۱۷ق). الروضتین فی اخبار، الدولتین النوریه الصلاحیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
ابن ایاس، محمد. (۱۴۰۲ق). بدایع الدهور فی وقایع، الدهور، قاهره: الهیئه، المصریه العالمیه للکتب.

ابن شداد، بهاءالدين. (۱۹۵۳م). النوادر السلطانية و المحاسن اليوسفيه، تلخيص محمود درويش، دمشق: وزارة الثقافة.

ابن واصل، جمالالدين محمد بن سالم. (۱۹۵۳م). مفرج الكروب في أخبار بني ايوب (تاريخ ايوبيان)، ترجمة پرويز اتابكي، تهران: انتشارات علمي و فرهنگي.

ابن خلّكان، احمد بن محمد. (۱۹۷۷م). وفيات الاعيان، تحقيق دكتور احسان عباسي، بيروت: دارالفكر.

ابن ابى اصيبعة، احمد. (۱۹۶۵م). عيون الأنباء في طبقات الأطباء، مصحح: نزار رضا، بيروت: دارالكتابهاية الحياة.

ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۵۲). ديوان المبتدا و الخبر في تاريخ العرب و البربر و من عاصر هم من ذوى الشأن الاكبر، تحقيق خليل شهاده، بيروت: دارالفكر.

ابن أثير، ابوالحسن علي بن ابى الكرم الشيباني. (۱۴۱۴ ق/ ۱۹۹۴ م)، الكامل في التاريخ، تحقيق مكتب التراث، چاپ چهارم، بيروت: المؤسسة التاريخ العربي.

اتابكي، پرويز. (۱۳۸۳). تاريخ ايوبيان؛ جزء چهارم، ابن واصل م. ۶۹۷ ق. تهران: نشر علمي و فرهنگي.

ابن تغرى بردى، يوسف بن عبدالله. (۱۳۹۲). النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، مصر: وزارة الثقافة و الارشاد القومي.

الذهبي، شمسالدين محمد بن احمد. (۱۴۲۷). تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير و الأعلام، تحقيق عمر عبدالسلام، بيروت: دارالكتاب العربي.

ايوبى، مهدى. (۱۳۸۹). «تأملی در چگونگی تعامل صلاحالدين ايوبى با اسماعيليان»، سخن تاريخ، شماره ۱۰.

بادكوبه هزاوه، احمد؛ آبانگاه ازگمى، معصومه. (۱۳۹۴). «عملکرد دوگانة ايوبيان در مواجهه با شيعة اماميه و اسماعيليه و بازتاب آن در تاريخنگارى مصر و شام»، مطالعات تقريبي مذاهب اسلامى، شماره ۴۱.

پيرمراديان، مصطفى؛ فريدونى نسب، محمد و زنگويى فرد، علي اصغر. (۱۳۹۰). «نقش صلاحالدين ايوبى در جنگهاى صليبي»، ش ۶.

حاسون، چاك. (۱۴۲۶). تاريخ يهود النيل، مترجم: يوسف درويش، قاهره: دارالشرق.

حسنزاده اسماعيل. (۱۳۸۶). «تاريخنگرى و تاريخنگارى عمادالدين كاتب اصفهانى»، فصلنامه علمى پژوهشى علوم انساني دانشگاه الزهراء، شماره ۶۵.

حموى، تقىالدين ابى بكر. (بى تا). ثمرات الأوراق، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، بيروت: المكتبة المصرية.

چلونگر، محمدعلى. (۱۴۲۶ ق). تاريخ فاطمیان و حمدانيان. تهران: سمت.

زكار، سهيل. (۱۹۸۱). التاريخ العباسى الاندلسى السياسى و الحضارى، دمشق.

سيوطى، جلالالدين عبدالرحمن. (۱۹۵۶م). حسان المحاضره فى اخبار مصر و القاهرة، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، قاهره: مطبعة المجلس.

سبكي، ابونصر عبدالوهاب. (۱۹۴۸م). طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق محمود محمد طناحى و عبدالفتاح محد الحو، بى جا: بى نا.

سلام شافعى، محمود. (۱۹۱۷). اهل الذمه فى مصر فى العصر الفاطمى الثانى و العصر الايوبى، مصر: بى نا.

سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر. (۱۴۱۸). حسن المحاضره فى أخبار مصر و القاهرة، تحقيق منصور خليل عمران، بيروت: دار الكتب العلمية.

شاندرى، اكبر. (۱۳۷۵). صلاحالدين ايوبى، ترجمة محمد قاضى، تهران: انتشارات زرین.

شایسته‌فر، مهنراز؛ خزایی، محمد و خزایی، رضوان. (۱۳۹۱). «بررسی ویژگی‌های تصویر و مضمونی نسخه‌های خطی مصور دورهٔ ایوبیان»، فصلنامهٔ علمی و پژوهشی نگره، شمارهٔ ۲۳.

طقوش، محمدسهیل. (۱۳۸۰). دولت ایوبیان، ترجمهٔ عبدالله ناصری طاهری، چاپ اول، قم: پژوهشکدهٔ حوزه و دانشگاه.

علی طرخان، ابراهیم. (۱۹۸۶). النظم الاقطاعیه فی الشرق الاوسط فی العصور الوسطی، قاهره: دارالکتب العربی للطباعه و النشر.

عاشور، سعید آ. (بی‌تا). نظم الحکم و الاداره فی عصر ایوبیین و الممالیک، بی‌جا: بی‌نا.

عبده، قاسم. (۱۴۱۰). ماهیهٔ الحروب الصلیبیه، کویت: المجلس الوطنی.

غنیمه، عبدالرحیم. (۱۳۹۵). تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلام، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

کریم‌زاده سورشجانی، روح‌الله؛ امیری، شهناز و حسین ایزدی، زهرا. (۱۳۹۶). «بازشناسی جریان‌های فکری اثرگذار در منطقه شامات در دورهٔ ایوبیان تا پایان ممالیک»، تاریخ اسلام، شمارهٔ ۲.

مونس عوض، محمد. (۱۹۹۹). الحروب الصلیبیه در اسارت تاریخیه و تقدیه عمان، بیروت: دارالشرق.

مصطفی عامر، فاطمه. (۲۰۰۰). تاریخ أهل الذمه فی مصر، الاسلامیه، مصر: الهیئه المصریه العامر الکتاب.

مقدسی. محمد. (۱۹۹۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، قاهره: مکتبه مدیولی.

مقریزی، ابوالعباس. (۱۹۹۷). السلوک لمعرفه دول الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

مقریزی، احمد بن علی. (۱۳۸۷). اتعاض الحنفاء باخبار الائمہ الفاطمیین الخلفاء، تحقیق جمال‌الدین شیال، قاهره: المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیه.

مقریزی، ابوالعباس تقی‌الدین احمد بن علی. (۱۹۵۷). اتعاض الحنفاء باخبار الائمہ الفاطمیین الخلفاء، تحقیق محمد عبدالقادر احمد عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ناصری طاهری، عبدالله. (۱۳۹۰). فاطمیان در مصر، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

نواب سید ابوالحسن. (۱۳۹۷). «چالش‌های سیاسی و مذهبی ایوبیان و تشیع با تأکید بر پیامدهای فکری و اجتماعی»، تاریخ اسلام، شمارهٔ ۱۴.

واکر، پل؛ کرمانی، حمیدالدین. (۱۳۷۹). تفکر اسماعیلیه در دورهٔ الحاکم بامرالله، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

وردانی، صالح. (۱۳۸۲). شیعه در مصر، از آغاز تا عصر امام خمینی، ترجمهٔ عبدالحسین بینش، قم: مؤسسهٔ دایره‌المعارف فقه اسلامی.